

УДК 35.01

О. Г. ЛІСКА

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ОЗНАКА СУБ'ЄКТА УПРАВЛІННЯ

Досліджено сучасні підходи до визначення поняття “суб’єкт”. Проаналізовано варіанти реакції об’єкта управління на управлінський вплив суб’єкта. Розглянуто відповідальність як одну з ознак суб’єкта управління.

Ключові слова: *управління, суб’єкт, об’єкт, суб’єктність, об’єктність, цілепокладання, відповідальність, система відповідальності.*

It was investigated modern approaches to determination of concept of “subject”. The variants of reaction of governance object to influence of subject are analyzed. It was considered responsibility as one of the features of a governance subject.

Key words: *governance, subject, object, subjectivity, objectness, goal setting, responsibility, system of responsibility.*

Управління, як і будь-який інший вид цілеспрямованої діяльності, традиційно у своєму визначенні містить посилання на суб’єкта, проблема з’ясування якого є однією з найбільш концептуальних як у науці, так і в повсякденній практиці функціонування соціальних та соціотехнічних систем. Водночас, поширення вказаного терміна ще не привело до однозначного визначення його суті та змісту; переважна більшість авторів, вживаючи поняття “суб’єкт”, взагалі не розкривають його зміст, інші ж, не аргументуючи, обмежуються простим переліченням тих елементів системи управління, які, на думку цих дослідників, і є суб’єктами.

Крім того, проблема з’ясування суб’єкта управління (який нерозривно пов’язано з об’єктом управління) часто переводиться з дослідницької площини в ідеологічну, де термін “об’єкт” іноді набуває негативного відтінку. Відповідно, відбувається необґрунтоване приписування ознак суб’єкта управління об’єкту.

Питанням визначення соціального суб’єкта, з’ясування його характеристик та ознак присвячено праці К. Абульханової-Славської, А. Брушлінського, О. Злобіної, В. Петровського, С. Рубінштейна, В. Селіванова, В. Слободчикова та ін.

Проблеми виявлення особливостей суб’єктів та формування суб’єктності в межах рефлексивного підходу відбито у працях О. Анісімова, В. Лепського, В. Лефевра, В. Розіна, Г. Смоляна та ін.

Попри значний внесок зазначених науковців, питання з’ясування особливостей та ознак суб’єктів управління залишаються актуальними та потребують подальших досліджень.

Мета статті полягає в дослідженні особливостей функціонування елементів системи управління як суб’єктів та з’ясуванні їхніх ознак.

Для дослідження змісту поняття “суб’єкт управління” слід з’ясувати родове поняття “суб’єкт”, вихідні положення про яке беруть початок у філософії. Це зумовлено, перш за все, тим, що філософія як наука досліджує пізнавальне, ціннісне відношення індивіда до навколишньої дійсності, його світогляд, місце, яке людина

займає в соціумі та у світі в цілому. Загалом у філософських працях “суб’єкт” трактується як активний діяч, перетворювач навколишньої дійсності та самого себе. Суть проблеми суб’єктності зводиться до питання звільнення індивіда від зовнішньої залежності, пошук такої моделі суспільного устрою, за якої досягається духовна свобода людини, її єднання з природою, світом та іншими людьми [6, с. 134 – 135].

У психології поняття “суб’єкт” характеризується наявністю різних підходів та значної кількості визначень, що існують.

Суб’єктно-діяльнісний підхід, розроблений С. Рубінштейном, орієнтовано на вивчення людини у процесі саморозвитку. Поняття “суб’єкт” науковець застосовував для розкриття процесу самодетермінації розвитку. С. Рубінштейном розроблена філософсько-психологічна концепція суб’єкта, в якій суб’єкт розглядається як ідеал, найвищий рівень розвитку людини. Дослідник виділяє такі характеристики суб’єкта як активність, здатність до розвитку, самодетермінації, саморегуляції, саморуку і самовдосконалення, здатність свідомо діяти і змінювати дійсність. Сутність діяльнісного підходу сам автор вбачає, передусім, у тому, що “суб’єкт у своїх діяннях, в актах своєї творчої самодіяльності не тільки виявляється і проявляється; він у них твориться і визначається. Тому тим, що він робить, можна визначати те, чим він є; напрямком його діяльності можна визначати і формувати його самого” [9, с. 106].

Суб’єкт, за визначенням К. Абульханової, – “не ідеал, а лише постійний рух до нього особистості шляхом вирішення протиріч” [1, с. 60]. Тобто вектор розвитку до досконалості спрямовано від особистості до суб’єкта. На думку В. Слободчикова і Є. Ісаєва, суб’єктність людини пов’язано зі здатністю індивіда перевтілювати власну життєдіяльність на предмет практичного перетворення, а становлення суб’єкта діяльності є процесом освоєння індивідом її основних структурних складових: сенсу, мети, завдань, способів перетворення людиною об’єктивного світу [10, с. 131].

На переконання А. Брушлінського, бути суб’єктом – бути творцем своєї історії, вершителем свого життєвого шляху: ініціювати і здійснювати практичну діяльність, спілкування, поведінку, пізнання, споглядання та інші види специфічно людської активності [2, с. 3]. Науковець вважає, що суб’єкт – це всеохопне, найбільш широке поняття людини, яке узагальнено розкриває нерозривну єдність усіх її якостей: природних, соціальних, суспільних, індивідуальних тощо [8, с. 9].

З педагогічних позицій, суб’єктом є людина, яка внутрішньо вільна, проявляє активну вибіркову позицію, що включає усвідомлене цілепокладання, творче здійснення й перетворення діяльності, вміння самостійно вносити зміни до своєї діяльності, ініціативно і креативно створювати способи і умови вирішення поставлених перед нею завдань, здійснювати рефлексію своєї діяльності (оцінку, контроль, регуляцію та ін.), вибудовувати відносини і взаємодії з іншими людьми [6, с. 137].

Інші дослідники суб’єктом називають “автора” діяльності. Суб’єкт, на їхню думку, здатний “вступити в особливі відносини” з самим собою, звернутися до самого себе. Йому притаманні самодетермінація, спрямованість на самого себе: самосвідомість, розвинена до рівня рефлексії, самостійність, самодіяльність, самоосвіта, відкритість до самовдосконалення й саморозвитку [3].

У соціології питанням дослідження суб'єктів присвячено праці О. Злобіної, Л. Сокурянської та інших дослідників. Зокрема, на думку Л. Сокурянської, поняття "суб'єкт" "... відображає самодіяльність, самостійність індивіда (соціальної групи), його авторство конкретної соціальної дії, тобто інноваційність, творчий характер його діяльності, якій обов'язково повинно бути притаманне начало, що продукує ті чи інші соціокультурні форми" [11, с. 22].

Результати аналізу наукової літератури свідчать, що суб'єкт наділяється такими рисами: джерело свого існування, саморуху, активності, пізнання й перетворення дійсності; носій активності; наявність свідомості; здатність до цілепокладання та ціледосягнення; цілісність, інтегративність, системність; творчість; ініціативність; авторство дій; самостійність, автономність, самодостатність; самодетермінованість; саморегуляція, самоосвіта, саморозвиток; включеність у суспільний розвиток; наявність рефлексії; здатність до розроблення й використання індивідуальних стратегій діяльності; здатність вирішувати зовнішні та внутрішні суперечності та ін. [7, с. 9; 8, с. 320–321]. У колективних суб'єктів виокремлюють, крім названих вище, такі характеристики: відповідальність; високий ступінь самоорганізації і самоврядування; навички і досвід здійснення узгоджених групових дій; групова саморефлексивність; відкритість (закритість) для внутрішньогрупової або міжгрупової взаємодії та ін. [7, с. 13–14]. Проте в управлінні суб'єкт загалом розглядається як джерело, носій активності, яка проявляється в різних формах та визначається як сутнісна ознака суб'єкта [5]. Водночас, виокремлення суб'єкта лише на підставі його активності ускладнює те, що дана активність багато в чому визначається тим, наскільки інша сторона (об'єкт управління) дозволяє цю активність проявляти.

Загалом можливі три варіанти реакції об'єкта управління на управлінський імпульс суб'єкта: об'єкт реагує на управлінський вплив і виконує поставлені суб'єктом завдання, об'єкт протистоїть управлінському впливові та чинить опір, об'єкт ігнорує управлінський вплив. В останньому випадку управління, власне, відсутнє, суб'єкт номінальний не перетворюється на суб'єкта реального.

У разі виконання об'єктом завдань, визначених суб'єктом, існує необхідність порівняння досягнутих цілей зі встановленими, що дозволяє суб'єкту оцінити ступінь адекватності дій сторін управління та, за необхідності, внести необхідні корективи. Це передбачає наявність зворотного зв'язку, завдяки якому вся система стає стійкою, менше залежною від випадковостей, зберігає свою спрямованість, краще пристосовується до зовнішнього оточення, набуває можливостей для розвитку. Відсутність зворотних зв'язків між суб'єктом та об'єктом виключає можливість існування дієвої системи управління загалом, оскільки в такому разі суб'єкт втрачає можливість не тільки відстежувати реакцію об'єкта на управлінський імпульс, а й визначати ступінь адекватності самого управлінського впливу. При цьому зворотний зв'язок передбачає саме реакцію, тобто прояв активності вже з боку самого об'єкта управління, який більше не постає пасивним агентом. У свою чергу, суб'єкт управління, отримуючи відгук від об'єкта управління по каналах зворотного зв'язку, сам перебуває у стані об'єкта. Відношення однієї сторони управління (суб'єкта) до іншої (об'єкта) є відносинами між ними.

Випадок протистояння об'єкта управління діям та рішенням суб'єкта характеризує ситуацію розбіжності цілей сторін управління. При цьому

номінальний об'єкт управління чинить супротив та намагається досягти власних цілей, тобто фактично перетворюється на активне начало – суб'єктне.

Отже, об'єкт не є виключно пасивним началом, він володіє суб'єктністю. У даному разі суб'єктність виступає як атрибут соціального актора та проявляється, перш за все, в його цілеспрямованій активності. При цьому суб'єктові притаманний певний рівень “об'єктності” як здатності до сприйняття зовнішнього впливу. Зазначені обставини дозволяють стверджувати, що в реальних процесах управління абсолютного суб'єкта (повністю позбавленого об'єктності), як і абсолютного об'єкта, цілковито позбавленого суб'єктності, якщо як єдину ознаку суб'єкта визначати активність, не існує.

Неможливо однозначно встановити суб'єкта і за місцем актора в управлінській ієрархії. Так, один і той же елемент системи управління за одних обставин може виступати як суб'єкт, за інших – як об'єкт. Причому ці процеси можуть відбуватися як синхронно, так і асинхронно. Якщо розглянути середню ланку управління, то по відношенню до вищою вона виступатиме як об'єкт, до нижчої – як суб'єкт. Тобто елемент системи управління набуває ознак суб'єкта чи об'єкта залежно від вибору спостерігачем “системи координат” та часового проміжку, у межах яких здійснюється дослідження. А такий вибір є суб'єктивним. Крім того, навіть у разі нормативно зафіксованих ролей сторін управління, результат їхньої взаємодії зумовлюється значною кількістю суб'єктивних факторів та не завжди відповідає встановленим нормам статусам. Реальний статус учасника управлінських відносин не лише залежить від формальних положень та декларацій, а є віддзеркаленням внутрішніх характеристик елементів системи управління. Тобто суб'єктність не обов'язково є перманентною властивістю сторони управління, наділеної повноваженнями ухвалювати рішення; декларування сторони управління як суб'єкта ще не гарантує, що вона є такою насправді.

Отже, наявність активності є необхідною, але недостатньою підставою для виокремлення серед елементів системи управління суб'єкта. Видається, що серед ознак, які притаманні реальному, а не лише задекларованому суб'єктові управління, є здатність сторони управління до цілепокладання та відповідальність. Цілепокладання як формування бажаного (ідеального) образу майбутнього та суб'єктна сторона діяльності виражається в управлінському рішенні, реалізація якого є об'єктно-предметною стороною діяльності. Загалом, цілепокладання може бути як екзогенне, здійснюватися ззовні (ціленаправлені системи), так і ендогенне, визначене самим актором (цілеспрямовані системи). Останній варіант характеризує прояв стороною управління найвищого рівня суб'єктності, коли мета не нав'язується ззовні, а задається самим суб'єктом.

Ендогенне цілепокладання потребує наявності в актора свободи при ухваленні управлінських рішень, яка, у свою чергу, передбачає відповідальність. Тобто однією з сутнісних ознак суб'єкта управління є відповідальність за сам процес управління та за його кінцевий результат. Звичайно, що в реальних процесах об'єкт управління також несе певну відповідальність, оскільки він також володіє суб'єктністю, але меншою мірою, ніж суб'єкт. У цьому сенсі можна говорити, що суб'єктність сумірна відповідальності.

Отже, відповідальність виступає як атрибут, властивість, ознака суб'єкта управління та проявляється в його здатності, можливості та обов'язку “відповідати”,

звітувати про свої діяння (дії чи бездіяльність), як уже вчинені (негативний аспект), так і ймовірні (позитивний аспект). Крім того, відповідальність віддзеркалює комплекс взаємозв'язків та відносин, що виникають у системі управління між її елементами та спрямовані на запобігання порушенням, їхнє усунення, врегулювання та відновлення належного функціонування системи. Також відповідальність розглядається як процес, сукупність послідовних дій по відношенню до того елемента системи управління, унаслідок неефективної діяльності якого, невиконання чи неналежного виконання ним своїх обов'язків, невідповідності його діянь до встановлених норм порушилося належне (нормальне) функціонування всієї системи чи окремих її компонентів [4, с. 76].

Суб'єкт може бути відповідальним лише тією мірою, якою він є вільним у своїх діях. Крім того, суб'єкт відповідальний лише за те, що знаходиться в межах його прямого чи непрямого впливу. Відповідальність як регулятор взаємовідносин між сторонами управління включає в себе позитивний та негативний аспекти, підтримуючи та обмежуючи, заохочуючи та забороняючи цілеспрямовану діяльність акторів.

Відповідальність має місце тоді, коли існує причинно-наслідковий зв'язок між діями (бездіяльністю) суб'єкта управління та наслідками цих дій (бездіяльності). Інакше кажучи, до відповідальності може бути притягнутий той суб'єкт, який не причетний до настання відповідних наслідків.

Відповідальність завжди припускає наявність конкретного об'єкта відповідальності, тобто того, за що саме суб'єкт управління є відповідальним. Невизначеність об'єкта відповідальності унеможливорює оцінку управління. Безпредметної, абстрактної відповідальності не існує, оскільки не існує абстрактної і безпредметної діяльності. Крім суб'єкта і об'єкта, система відповідальності включає в себе інстанцію відповідальності та норми (як формальні правила поведінки, встановлені або санкціоновані державою, так і неформальні, які сформувалися в результаті їхнього багаторазового повторення, існують завдяки традиціям, звичаям). Інстанція відповідальності здійснює оцінку, контроль суб'єкта, порівнюючи його дії та їхні наслідки з зафіксованими в нормах, заохочує чи накладає санкції.

Існування кризових явищ у різних сферах суспільного життя (економічній, соціальній, політичній, культурній) значною мірою зумовлене загостренням протистоянь між органами публічного управління і населенням, і цей факт вимагає перегляду наявних моделей відносин "влада-громадськість". Ці проблеми актуальні не тільки для України; вони мають місце і в інших державах. Стає очевидною необхідність переходу від суб'єкт-об'єктних, "патрон-клієнтських" відносин, які на практиці виявили свою обмеженість, до суб'єкт-суб'єктних, партнерських. При цьому лише індивід чи група індивідів, що вибудовує своє життя за власним сценарієм, робить самостійний і відповідальний стратегічний вибір та реалізує його, стає справжнім суб'єктом. Суб'єкт не просто реагує на зміни в навколишньому середовищі, а й виступає ініціатором перетворень, що проявляється в його цілепокладанні, стратегічному життєвому виборі, творчій самодіяльності, цілеспрямованій активності та відповідальності.

Отже, серед ознак суб'єкта управління, крім активності, слід виокремити його здатність до цілепокладання та відповідальність. Ефективне управління може

здійснюватися лише в умовах свободи вибору суб'єктами цілей та оптимальних варіантів рішень щодо їхнього досягнення. У свою чергу, така свобода неможлива без відповідального ставлення сторін управління до управлінського процесу загалом та їхньої конкретної відповідальності за наслідки своїх дій зокрема. Суб'єкт управління, тією мірою, в якій він є реальним суб'єктом, водночас є і суб'єктом відповідальності.

Перспективи подальших розвідок полягають у розробленні механізмів формування суб'єктності елементів системи управління.

Література:

1. *Абульханова К. А.* Мировоззренческий смысл и научное значение категории субъекта / К. А. Абульханова // Российский менталитет: вопр. психологической теории и практики / под ред. К. А. Абульхановой, А. В. Брушлинского, М. И. Воловиковой. – М., 1997. – С. 56–75.

2. *Брушлинский А. В.* Проблемы психологии субъекта / А. В. Брушлинский. – М. : Ин-т психологии РАН, 1994. – 109 с.

3. *Кудрявцев В. М.* Субъект деятельности в онтогенезе / В. М. Кудрявцев, Г. К. Уразалиева // Вопр. психологии. – 2001. – № 4. – С. 14–38.

4. *Лиска О. Г.* Система відповідальності у місцевому самоврядуванні / О. Г. Лиска // Гуманітарний вісн. Запоріж. держ. інженер. акад. : зб. наук. пр. – Запоріжжя : Вид-во ЗДІА, 2010. – Вип. 43. – С. 75–82.

5. *Лиска О. Г.* Територіальна громада як суб'єкт місцевого самоврядування / О. Г. Лиска // Державне управління та місцеве самоврядування : тези VIII Міжнар. наук. конгресу (Харків, 27-28 березня 2008 р.). – Х. : Вид-во ХарРІ НАДУ “Магістр”, 2008. – С. 98–99.

6. *Нелюбов С. А.* Проблема субъекта управления: сущность и особенности / С. А. Нелюбов // Философия образования. – 2007. – № 2. – С. 134–140.

7. Проблемы субъектов в постнеклассической науке / [О. С. Анисимов, В. И. Аршинов, В. А. Буров и др.]; под ред. В. И. Аршинова и В. Е. Лепского; Ин-т философии РАН; ИФ РАН. – М. : Когито-Центр. 2007. – 176 с.

8. Психология индивидуального и группового субъекта / под ред. А. В. Брушлинского, М. И. Воловиковой. – М. : ПЕР СЭ, 2002. – 368 с.

9. *Рубинштейн С. Л.* Принцип творческой самодеятельности (к философским основам современной педагогики) / С. Л. Рубинштейн // Вопр. психологии. – 1986. – № 4. – С. 101–107.

10. *Слободчиков В. И.* Основы психологической антропологии. Психология человека. Введение в психологию субъективности : учеб. пособие для вузов / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. – М. : Школа-Пресс, 1995. – 384 с.

11. *Сокурянська Л. Г.* Суб'єкт помер!? Хай живе суб'єкт! Соціологія у пошуках втраченого суб'єкта / Л. Г. Сокурянська // Вісн. Львів. ун-ту. Серія соціологічна. – 2008. – Вип. 2. – С. 18–30.

Надійшла до редколегії 21.03.2001 р.